

A constitución da literatura nacional

Xurxo Martínez González

ORCID: 0009-0000-0797-8675

El movimiento fue a la vez literario y político.
Aunque distintas ambas tendencias, se completan.
Los Precursores (1886), Manuel Murguía

Tenemos que reconocer que el renacimiento
lleva en si un germen de separatismo.
De mi tierra (1888), Emilia Pardo Bazán

Estas dúas citas, pronunciadas dende distintas trincherais, desvelan o carácter político-ideolóxico do Rexurdimento, por tanto, o carácter heterodoxo do campo cultural galego en construción nese século XIX.

Manuel Murguía e Emilia Pardo Bazán teñen conceptos antagónicos á hora de definir a renacementista. Unha oposición non só acontecida no debate discursivo, senón tamén na propia materialidade en consecuenta correspondencia. Ambos encabezarán proxectos de concorrencia competitiva; é dicir, proxectos que pugnan polo control do campo cultural e, por conseguinte, por impoñer unha restra de criterios de todo tipo sobre os cales edificar o canon literario así como a consagración de textos e autores que mellor o representen. Neste sentido, reparemos nas lecturas enfrontadas no literario e no político que realizan de Rosalía ou de Lamas Carvajal, por citar dous dos máis famosos exemplos, mais non os únicos.

A partir deste combate dialéctico, por fortuna, establécense os lindes do Rexurdimento. É precisamente este combate o que forza a delimitación do campo literario galego. O resultado desta lide é a constitución da literatura nacional.

Para afrontar este reto de interpretación académica, cómpre denantes fixar algunhas cuestións teóricas e contextuais que definan a nosa forma de comprender os estudos socioculturais. En consecuencia, precisamos dunha ampla mirada multidisciplinar sobre o Rexurdimento, tomando os textos como “produtos materiais” suxeitos a un escrutinio público pero tamén ás tensións que acontecen (Martínez González 2020).

Xoán González-Millán expuxo a cuestión que nos ocupa no artigo “Do nacionalismo literario á literatura nacional. Hipótese de traballo para un estudio

institucional da literatura galega” (1994). Este iníciase cunha batería de preguntas retóricas que, deseguido, ceden paso a dúas perspectivas en parte aínda hoxe pendentes de análise.

O estudo da literatura nacional debe superar a exclusividade de postulados textualistas ou formalistas. Ambos son necesarios como unha parte máis desa óptica multifocal, pero non a única. Condenar a complexidade sociopolítica e cultural do Rexurdimento (ben patente nas citas do inicio) a unha soa crónica de obra-ano-autor implica unha desvalorización do propio Rexurdimento. Dito doutra maneira: unha forma de restar todo o poder contrahexemónico que nós observamos, e que trataremos de explicar, así como un desmantelamento do poder contestatario que significou.

A cultura non era nin é un espazo político neutro. Por iso coincidimos plenamente co expresado polo profesor Ramón Máiz nestas mesmas xornadas ao fío da proposta analítica de Miroslav Hroch: “No caso galego non hai fase cultural. A cultura é política e está presente en todo momento”.¹

González-Millán ofreceunos ferramentas de análise realmente suxestivas para a investigación e rendibles para aplicar no Rexurdimento. Os seus últimos traballos ían dirixidos ao estudo deste período. Debemos, por último, citar as achegas de Antón Figueroa e de Álex Alonso Nogueira como bases da nosa formación. Os tres situados nunha lectura marxista da cultura, interesados nas prácticas sociais e atentos á materialidade dos produtos culturais.

Neste punto queredría expoñer un debate e, incluso, impugnar parte dunha práctica da análise literaria. Cómpre superar a *filoloxización* da literatura e, en particular, do Rexurdimento. Isto é: cómpre ir alén da análise literaria *stricto sensu* e da hermenéutica máis ríxida. Cómpre, pois, someter todo produto e expresión cultural á tensión política, social, económica e identitaria do seu tempo. En palabras de Alonso Nogueira, debemos abrir “a posibilidade de pensar a nación deixando atrás os enferruxados relatos das historias lineais e as identidades estables” (2022, p. 124). É pura fantasía illar un libro do seu contexto de creación, publicación e recepción. Precisamos que o libro manteña unha relación dialéctica, pois non é ignífugo ás loitas coetáneas.

1 <https://www.youtube.com/watch?v=wGibY4yS4co>

CONTEXTO DE PUGNAS

As lecturas políticas que realizan Murguía e Pardo Bazán sitúanse nun punto da historia española moi concreto e nun punto cultural moi sensible para Galiza. Deteñámonos nisto unha miga.

Por un lado temos o escenario posterior á I República de 1873-74. Eduardo Chao (parente de Rosalía e amigo Murguía), segundo o *Diario de Sesiones do Congreso de los Diputados*, asumiu con valentía a decisión de enfrontarse aos golpistas coa palabra emanada da soberanía popular. Pro os cabalos esbravexados e a pólvora descargada dentro do hemicycle puxeron fin a calquera tentativa de deter o golpe de Estado.

A caída da República, coa consecuente restauración borbónica, tivo tres grandes consecuencias: o esfarelamento do republicanismo federal a partir de cadansúa loita interna; o nacemento do rexionalismo político como opción alternativa ao fracaso federal; e a fixación por parte do *Novo Estado* dunha idea homoxeneizadora da cultura e da nación españolas. En certo grao, foi unha contrarréplica á “feble nacionalización” previa, como ten descrito Borja de Riquer.

En boa medida, esta imposición dos parámetros unificadores por parte da elite política e intelectual recóllese no chamado *Discurso a la nación* pronunciado por Cánovas del Castillo en 1882. Un discurso aceptado no arco ideolóxico, dende a esquerda á dereita, como reacción aos pasos dados polo rexionalismo catalán (congresos catalanistas, fundación do Centre Catalá, debates arredor da lingua como o acontecido entre Valentí Almirall e Núñez de Arce...). Neste punto, o idioma adquire un protagonismo político-identitario de primeira categoría. De aí as polémicas na prensa verbo dos conceptos dialecto *vs.* lingua, do papel fundador ou do valor no imaxinario nacional.

A ECLOSIÓN DA NACIÓN

Atribúeselle a Luís XIV a sentenza *L'état, c'est moi*. En consecuencia, a noción de Estado dependía da figura monárquica, que o ocupaba todo. Mais, ao descabezar o rei Luís XVI, a anterior sentenza perdía sentido: se non hai rei, quen é agora o Estado?

Sen entrarmos aos detalles, posto que isto non é un artigo sobre as orixes do nacionalismo, o pobo francés sentíase unha comunidade na medida en que eran vasalos dos Borbóns de Francia. Isto non nega que existisen outros trazos comúns de cohesión: lingua, territorio, historia... malia ser alta a diversidade de Francia.

A nova configuración política provocou a emerxencia dun novo suxeito político: a nación, un termo discutido onte e hoxe. Anne-Marie Thiesse, no

recomendadísimo *La création des identités nationales* (2001), analiza este contexto convulso de Europa. Para o interese deste traballo, a autora describe os procesos de creación das identidades nacionais e os seus elementos constitutivos. A lingua situarase nun espazo privilexiado.

Este alento de cambio een Europa chega tamén a Galiza. Non nos interesa fixar con rotundidade a data de recepción deste debate político e cultural, senón o propósito de Manuel Murguía de desenvolvelo no noso país; de asumir, por tanto, a responsabilidade de definir a nación galega e o pobo que a sostén.

Dende o inicio da súa actividade intelectual, aos dezaoto anos, como recordaría o seu editor e colega Juan Compañel, o obxectivo de Murguía foi afondar na historia política e cultural. O propósito era confirmar que Galiza podía cumprir cos parámetros do concepto de nación que se manexaban en Europa. No prólogo ao primeiro tomo da *Historia de Galicia* (1865), dedicado a Rosalía de Castro, o autor define con claridade que Galiza é unha nación.²

O ARCO DE MURGUÍA

Leonardo da Vinci definiu o arco como “unha fortaleza formada por dúas debilidades”. O particular arco de Murguía, en efecto, sostíñase en dúas obras referenciais expostas en síntese en *La Oliva* (1856-1857),³ o periódico de Vigo a cargo de Compañel e da estirpe Chao no cal Murguía ocupaba a dirección da sección cultural.

Estas aproximacións á historia político-cultural galega foinas ampliando deica publicar dous libros: *Diccionario de escritores gallegos* (1862)⁴ e *Historia de Galicia* (1865). Ambas as obras permítenlle (tirando do historicismo) afirmar a condición de Galiza como nación e lexitimar as súas pretensións de liberdade política.

A nivel histórico, el desenvolve unha liña de vida que se inicia cun mito fundacional (os celtas), prosegue coa “ocupación” romana, (tal e como el a interpreta) e se consolida coa instauración do reino suevo. Dos encontros e desencontros destas tres culturas xurdiu a Galiza medieval, que terá o arcebispo Xelmírez como cabeza visible do reino en construción. Non é casual que a súa primeira obra

2 Léase *O pensamento político de Murguía* de Ramón Máiz (1999), un estudo revelador sobre esta materia e non sempre recorrente nos estudos académicos sobre o Rexurdimento.

3 “De las diversas causas que han influido de una manera desfavorable en el desarrollo de nuestra literatura provincial”, “Del poeta de Galicia”, “De la historia de Galicia” e “Resumen de la historia política de Galicia”. Ademais publicou “Poesía gallega contemporánea” en *El Universal*, como engádegas a estoutros ensaios por entregas.

4 Debemos aclarar que o *Diccionario* saíu por entregas nas páxinas d'*El Miño*, a cabeceira que substituíra á censurada *La Oliva* mantendo a mesma identidade.

literaria de carácter patriótico, publicada nas páxinas de *La Oliva*, fose *Don Diego Gelmírez*.⁵

A análise da historia que nos ofrece ten un notable matiz que o diferencia con respecto a outros autores previos. Pensemos, por caso, a *Historia de Galicia* (1838) de Verea e Aguiar. Se ben este volume fixa o celtismo como base étnica do pobo galego e no prólogo realiza unha tan valente como decidida exaltación de Galiza, como resposta ás aldraxes inxustificadas deitadas sobre nós, non é menos certo que non propicia unha lectura política dos feitos acaecidos.

Xustamente foi Antolín Faraldo quen brinca por riba de calquera falsa obxectividade para ofrecer unha interpretación política do pasado. Dalgún xeito este pensar recóllese na súa famosa frase “En la historia se aprende la libertad”. A influencia de Faraldo en Murguía é sobresaínte.⁶ Por iso é o único da Xeración do 46 que o *pontífice do rexionalismo* inclúe en *Los precursores* (1886), onde o sitúa no primeiro capítulo fixando de maneira simbólica o seu protagonismo e a súa docencia sobre os posteriores.

Murguía conclúe que durante os períodos de liberdade política o noso país viviu un maior esplendor sociocultural (o exemplo é a Idade Media). Polo tanto, o progreso material e intelectual de Galiza pasa por conseguir maiores cotas de liberdade. De aí a súa militancia e a súa contribución teórica arredor do concepto de nación, así como da fixación dos elementos que constitúen o imaxinario nacional colectivo.⁷ En definitiva, expón un problema e marca unha solución: na metade do século XIX o pobo galego é refén de Castela e da autoxenreira, e fronte a isto, o antídoto é un pobo con conciencia de seu e unha nación que exerza politicamente como tal (sexo cal for o encaixe político-administrativo posterior).

Ao fío deste traballo, precisamos deternos nun detalle. Conforme aos modelos europeos coetáneos a Murguía, a procura da base étnica é crucial. De onde vimos e quen somos? Velái a nai do año. Neste sentido, Murguía fixa unha identidade en contradición coa española. Se Galiza está conectada cos pobos nórdicos e atlánticos, Castela conecta cos pobos semíticos e mediterráneos. De aí que as bases étnicas sexan distintas e, a partir disto, a configuración do *volksgeist* é igualmente distinta. E se os pobos se expresan dende o popular (que é unha das liñas de investigación e promoción do romanticismo europeo), a cuestión está en dilucidar este

5 En 1898 publicaría unha versión moito máis ampla sobre o mesmo motivo.

6 Un bo exemplo é contrastar o que Ríos Panisse (1993, pp. 158-159) di sobre a configuración do imaxinario nacional colectivo en Faraldo e o que Belén Fortes (2000, pp. 82-87) di sobre o mesmo caso en Murguía.

7 Aínda hoxe somos debedores do imaxinario nacional colectivo deseñado por Murguía. Por exemplo, se en Alfredo Brañas a relixión se consideraba unha peza constitutiva da nación galega, en Murguía este feito está practicamente desaparecido.

elemento popular, fíxalo como factor constitutivo da nación e divulgallo entre os seus propios portadores nun senso positivo.

En consecuencia, tanto o *Diccionario* como a *Historia* permítenlle demostrar que hai un “espírito nacional” propio e oposto ao castelán. A historia política, a base étnica, a conformación cultural etc. derivan na constitución dunha identidade nacional singular. De aí que conclúa que os escritores galegos entregados ao “espírito nacional castelán” fracasaran porque a súa obra non era un produto natural senón unha andrómena; é dicir, a súa obra creativa non era resultado dun impulso ou dunha orde do seu íntimo ser, onde reside a “alma da nación”. Por esta causa, os autores desta tipoloxía acabarían fracasando. A solución pasaba polo reencontro do artista coa súa raíz, co seu pobo, xa que entón a obra cultural sería unha expresión profunda, natural e espontánea. Tres elementos claves nunha época como é o romanticismo.⁸

Unha última anotación para esta epígrafe. Na medida en que Murguía elabora a historia galega tamén está fixando uns criterios e uns elementos constitutivos. Neste sentido, interézanos subliñar a necesaria análise do que Raymond Williams denominou a “tradicción selectiva”; é dicir, as operacións de inclusión e exclusión que Murguía realiza, por exemplo, á hora de fixar a nosa “memoria silenciada”, e, á súa vez, a xerarquización de criterios, persoas e obras que de maneira directa van fixando paseniño un canon político-cultural dende o eido teórico cara ao eido material (pénsese en *Cantares gallegos*, de Rosalía).

O PODER EXTRALITERARIO DA LITERATURA

A literatura e a lingua ocupan un posto cimeiro na construción do discurso identitario (Martínez González 2014). Numerosos investigadores, dende Eric Hobsbawm até Itamar Even-Zohar, insistiron sobre este poder extraliterario. A literatura ten a capacidade de configurar un imaxinario nacional colectivo, de socializalo dentro da comunidade dende distintos xéneros (pensemos no teatro dirixido a comunidades analfabetas), de darlle cohesión a un pobo arredor da identificación con eses elementos constitutivos, e de fixar as pezas centrais da cultura nacional, como sucede coa obra poética de Eduardo Pondal que se eleva até o punto de pasar de ser un poema de temática celta a ser a letra do himno nacional de Galiza.

8 En relación con isto, cómpre citar os traballos de Herder e logo de Fichte (xa no contexto das guerras napoleónicas) para comprender o impacto sociocultural e político das linguas nos procesos de emerxencia nacionalista. Para Herder o idioma é o “núcleo inaccesible” e, en consecuencia, só pertence ao pobo que o fala.

Por medio da paisaxe ou da temática (pensemos nos textos literarios sobre a emigración de Rosalía ou Curros) acádase a identificación dos membros da comunidade, que á súa vez son solidarios entre eles por seren os protagonistas desa paisaxe ou temática. É dicir, créanse uns lazos afectivos que responden a un mesmo centro identitario. Este centro identitario, pola súa parte, contrasta con outras identidades coas que non se senten representados; por tanto, saben o que non son e tratan de saber que son. Esta é a tarefa de Manuel Murguía, que a través da literatura atopa o vicio principal para espallar a *grande obra*, por citarmos de novo a Faraldo.

Antón Figueroa, no recomendado *Nación, literatura, identidade* (2001), anota que os elementos literarios realizan funcións nacionais concretas en distintos períodos e conforme ás tensións do seu tempo histórico. Os temas, formas, símbolos, mitos... todos teñen a priori este poder extraliterario.

Para estudar o século XIX, consideramos necesario deternos na prensa como obxecto de estudo e non apenas como bebedeiro informativo. A aparición do xornalismo provincialista, dende a década dos 40 en adiante, supón un notable paso na consolidación dunha esfera pública político-literaria; por tanto, a consolidación dunha opinión pública con igual tinte político-literaria. En realidade, como explicaremos despois, para o caso galego sería máis atinado usar o termo de “contraopinión” ou “contradiscorso”, posto que os contidos impugnan o *habitus* (en termos de Bourdieu) e tratan de apoderarse da hexemonía no campo literario en construción. De aí o choque entre Emilia Pardo Bazán e Manuel Murguía.

A prensa exerce unha función esencial pola súa capacidade de socializar entre círculos letrados dispersos e abre a posibilidade de establecer os pertinentes debates dende as propias páxinas dos xornais. Andreas Gertz define isto como a “sociabilidade virtual”, tomando o concepto de *sociabilidade* usado por Maurice Agulhon para os casos de asociacionismo formal e informal, dos cales nós tamén teremos ocasión de tratar.

Sen deternos en exceso sobre a transcendencia da prensa, debemos ter presente que é o xornal unha ferramenta chave para a (des)aprobación pública dos debates arredor da cultura ou da política galegas. As polémicas, por exemplo, na recepción de propostas como a asociación de escritores galegos (que non “en galego”) ou as diferenzas na crítica literaria sobre unha mesma obra (o caso das poesías de Saco Arce é paradigmático) evidencian a relevancia da prensa como espazo de discusión privilexiado. Por que? Porque precisamente ten a capacidade de chegar a numerosas persoas, establecer debates e favorecer a sociabilidade. A prensa acada funcións cohesivas, lexitimadoras, canonizadoras, xerarquizadoras e institucionalizadoras.

Outra cuestión onde deternos é a recuperación da “memoria silenciada”. Se cadra deberíamos dicir a rehabilitación ou exhumación da nosa memoria como pobo con conciencia de seu. Este exercicio trae consigo dúas consecuencias inmediatas: unha, demostrar que Galiza é “fértil en poetas” e posúe na historia un nutrido grupo de *gens de lettres* ou figuras de alta talla intelectual (filósofos, relixiosos, navegantes, militares, científicos...); o que demostraría o carácter culto do pobo galego fronte á etiquetaxe foránea de sermos unha masa ignorante. En realidade, estamos fronte a un pobo alleado que precisa, como Murguía resalta, coñecerse a si mesmo para desbotar os prexuízos e toda a autoxenreira que o fai pensarse incapaz de acadar calquera meta. E a outra consecuencia está na fixación dunha relación de persoas que compoñen os “prebostes” da nosa historia nacional e que se sitúan nun lugar privilexiado como referentes da sociedade (caso de Xelmírez, Padre Feijoo ou Martín Sarmiento), namentres que outros son á mantenta esquecidos ou ocultados.

Isto explica a proliferación de libros ou artigos ao xeito de “galerías de galegos ilustres”, por tomar prestado o título de Teodosio Vesteiro Torres. Veláí algúns exemplos: Verea Aguiar, Vicente Turnes, Neira de Mosquera, Benito Vicetto ou o propio Manuel Murguía. O exercicio de situar os referentes da nación está en consonancia clara co proceso de construción da identidade nacional, como acontece noutros tantos países de Europa tras a caída do absolutismo monárquico. Porque é a constitución desta memoria histórica o primeiro paso para un proxecto de construción nacional.

DO ÍNTIMO: A LINGUA

O debate entre Almirall e Núñez de Arce exemplifica o carácter conflictivo da lingua. Xa é un vargo ou anta que divide dous leiros. A lingua ocupará un lugar privilexiado para as nacións subalternas ou periféricas con respecto á Corte. A lingua é a “alma da nación”, como escribiu Saco Arce;⁹ un século despois, Ramón Piñeiro escribe que a lingua é o “sangue da nación” .

Para Murguía é a expresión directa e virxinal do *volksgeist* galego. Así o explica nos citados artigos de *La Oliva*. Ademais cómpre destacar que o

9 É obrigado reproducir a cita de Saco Arce (1878, pp. X-XI): “Y sin embargo, el pueblo que no quiera avergonzarse de sí propio á la faz de los demás; el que desee hacer valer su honra y su dignidad de raza ó de nación, es menester que empiece por estimar y glorificar su lenguaje. El idioma de una nación es, si así podemos decirlo, su alma, su carácter encarnado y exteriorizado en los sonidos: es el espejo donde más al vivo y con más fidelidad se refleja su índole y tendencias, sus gustos y costumbres. Despreciar su idioma, es despreciarse á sí mismo; y el propio menosprecio, si sublime virtud en los individuos, no es en los pueblos sino torpe abyección que bien pronto les acarrea el desdén general o la servidumbre”.

elemento popular ocupa a cerna desta identidade.¹⁰ Por tanto, afástase do modelo da *Renaixença*, tendente a imitar ou recrear a lingua *lemosina* e recuperar as tradicións medievalistas, a temática relixiosa etc. e no cal o popular fica unha miga desprazado (sen negar a súa presenza, xaora). Pero é evidente que a cuestión de clase incide directamente na colocación dos elementos constitutivos da nación. Pensemos na Barcelona de 1859, onde, por un lado, a elite intelectual burguesa convoca os *Jocs Florals*, fronte á realidade de folgas e conflitos laborais que viven as camadas populares. Neste aspecto sería interesante investigar arredor da función literaria como *escapismo* no caso catalán e como *compromiso* no caso galego.

O discurso de Murguía, pronunciado no certame convocado por *O Galiciano* no verán de 1886 (un ano despois da morte de Rosalía e do público desprezo que Pardo Bazán realiza dunha parte da obra rosaliana), sentencia: “las lenguas son las verdaderas banderas nacionales, llevan sus propios colores. Conservemos la nuestra y peleemos en su nombre y a su sombra”.¹¹ O teórico nacionalista fala ante un público de tendencia republicana e rexionalista, xa que o propio periódico está integramente redactado en galego.¹² Pouco despois, no ano 1900, escribe na *Revista Gallega* (núm. 279, 22/VII/1900):

el estudio de la poesía popular gallega iluminará vivamente las oscuridades que nadie sondó y en las cuales nadie tampoco aventuró el paso. Nuevas y hermosas como lo desconocido, conservan, las puras flores de los bosques, su primitivo perfume y su primera belleza. [...] Estos frutos espontáneos de la musa popular nos compensan sobradamente las esterilidades que se nos echan en cara. Por de pronto nos revelan un pasado y nos lo ponen de manifiesto. Podemos decir que en toda su poderosa realidad nos dan a conocer el pueblo de donde venimos, las gentes entre las cuales vivimos y que sin embargo desconocemos en toda la extensión de la palabra. Que importa bien poco saber el nombre de las naciones que en nuestro suelo se asentaron, si desconocemos lo que de ellos queda vivo entre nosotros, si no podemos decir hasta que punto hemos permanecido fieles al espíritu de nuestra raza. Importa menos conocer los sucesos políticos, que ignorar de que manera esos mismos sucesos hirieron la imaginación de la muchedumbre, como fueron apreciados por los

10 É sabido que Murguía comeza a traballar, cando menos dende 1878, na colección *Rimas populares de Galicia*.

11 O discurso reproducíuse nas páxinas d'*El Eco de Galicia* (12/IX/1886). Esta alocución aseméllase en moito ao discurso nos Xogos Florais de Tui, cinco anos despois.

12 Publicouse en Pontevedra entre 1884 e 1888. O seu director foi o enxeñeiro de camiños Rufino Rivera Losada, educado nos ambientes político-culturais de Andrés Muruais e Indalecio Armesto (tío de Víctor Said Armesto e formado ideoloxicamente a carón de Eduardo Chao). *O Galiciano* organizou os xogos florais de Pontevedra en 1884.

contemporáneos y que es lo que hay de ellos en las cosas de hoy. [...] El estudio de esta rama de la literatura gallega se ha descuidado tanto, que casi pueden darse por perdidos los más curiosos e interesantes fragmentos.

Se a lingua ocupa un lugar cimeiro, unha posición privilexiada entre os elementos constitutivos da identidade nacional, o autor ou autora que mellor a domee, quen sexa capaz de expresala coa maior efectividade estética e emocional, quen teña o poder de proxectar nas palabras en galego todo o *volksgeist* ocupará tamén un posto cimeiro no parnaso literario. Alonso Nogueira (2015) escribe na súa tese:

Si la lengua es la patria, aquellos que dominen la lengua no sólo pasan a ocupar una posición destacada en las historias literarias sino que se convierten en escritores representativos, capaces de poner en papel la sangre de la nación y su obra literaria, más allá de toda valoración estrictamente estética, va a ser canonizada por su significado lingüístico y por su significado político.

Neste intre de construción do campo literario galego non interesa tanto o valor estritamente estético do produto cultural coma o seu valor alegórico, político e lingüístico-literario. Por iso encaixa no concepto de “nacionalismo literario”, dentro desa división proposta por González-Millán aludida con anterioridade. O nacionalismo literario aprópiase dos textos útiles á causa que se defenda neste xusto momento e atribúelles valor segundo a súa proxección patriótica ou etno-literaria.

Dentro desta fase do nacionalismo literario, na cal Manuel Murguía exerce cátedra, existe un proceso social condicionado non só polos textos e as lecturas críticas destes, senón por elementos extraliterarios como son o contexto material, político, institucional, relixioso ou ideolóxico. Para o caso de Galiza, é notable esta incidencia ao tratarse dunha “colonia da Corte” (en palabras do Goberno galego de 1846, pluma de Faraldo), sen resortes de Estado nin institucións soberanas de ningún tipo, nun marco católico adoito contrario ao progresismo literario (dende o Banquete de Conxo até *Aires da miña terra*, de Curros Enríquez), e nun intre de configuración do imaxinario nacional colectivo que entra en concorrencia con outros proxectos identitarios subordinados á *patria grande* (mírese Emilia Pardo Bazán).

As palabras escritas son a materialidade da lingua, polo cal o dominio do léxico, dos rexistros popular/culto, do coñecemento gramatical etc. se converte nun valor que suma á obra literaria. De tal maneira, e volvemos de novo ao González-Millán que se ocupa da tarefa lexicográfica de Eladio Rodríguez: “o

diccionario é o libro nacional por excelencia, o depósito da historia” (2001, p. 31). De seguirmos esta lóxica secuencial, a literatura transfórmase nun espazo de perpetuidade das palabras; un espazo de eternidade para a “alma da nación”.

Finalmente, para Murguía (como Saco Arce, Rosalía ou Curros) o modelo de lingua está nas clases populares. Deste xeito afástase de modelos requintados con base en textos antigos. O modelo é a lingua do pobo galego pois, como observaba o gramático Saco Arce, é aquí onde a lingua “no está contagiada”. E será a literatura (como indica Murguía) a que converta a lingua popular en lingua literaria, fornecendo do prestixio que lle foi negado ao longo dos últimos séculos por parte de escritores, políticos ou intelectuais que consideraban Galiza *un cortello inmundo*.

FIXAR O CRITERIO FILOLÓXICO

Logo de analizar o valor da lingua, debemos avanzar no obxecto de estudo deste traballo: cando se constitúe a escritura nacional?

Se aceptamos que a lingua é o principal elemento caracterizador da nación galega, á vez que a súa expresión pública máis evidente e viva nas clases populares, parece obvio que a literatura galega camiña cara a unha literatura en galego. O paso do “nacionalismo literario” á “literatura nacional”. Isto, cando e como o analiza Murguía?

Nos artigos de 1857-1858 escribo de maneira rotunda: a literatura galega é a escrita en galego. Esta tese do criterio filolóxico ten como antecedente o artigo de Antonio Neira de Mosquera “Apuntes para la historia de la literatura gallega” (1841). Por tanto, malia que exista certa opinión que sitúa a *Historia da literatura galega contemporánea* (1963) de Carvalho Calero como a primeira en aplicar a lingua como *nomos* do campo, o certo é que xa antes houbo varios autores que usaron este mesmo criterio.

Porén, a diferenza entre a proposta de Neira de Mosquera e Murguía radica no seu alcance. Neira expón de xeito moi sucinto esta hipótese e engade unha breve relación de textos e autores referenciais. Pola contra, Murguía publica estes longos traballos nun contexto político no cal o idioma comeza a ter unha valencia identitaria (no que a lingua funciona como alicerce da identidade nacional colectiva e realiza, pois, funcións extralingüísticas).¹³ Ademais, amplía até a contemporaneidade a nómina de escritores, establece uns criterios estéticos e cavila nuns argumentos con suficiente validez como para sometelos ao escrutinio público.

13 A literatura posúe o poder de lexitimación e institucionalización da identidade nacional por medio da canonización de textos e autores.

Mais a aplicación da tese do criterio filolóxico non é inmediata. Murguía non está dicindo que a literatura galega de 1856 sexa só a que se escriba en galego; en troques, sinala que o horizonte da literatura galega será a escrita en galego pero, entrementes, precisamos de textos que afiancen o imaxinario nacional colectivo no cal se proxecta o pobo galego como primeiro paso para a identificación do suxeito colectivo coa identidade común.¹⁴ Este vencello daría unha connivencia coa idea de “nación cultural” que sería un estadio previo ao seguinte chanzo de se converter en “nación política”. O que Marx resumiu como “nación en si, nación para si”.

“La noche literaria de Galicia”, que Murguía escribe no capítulo dedicado a Rosalía en *Los precursores*, evidencia a escaseza dunha tradición literaria vizosa. Por iso un dos obxectivos do Rexurdimento é a produción en galego. Pro o polígrafo nacionalista advirte que se ben do pasado podemos botar man de practicamente calquera texto en galego (nos cales tamén inclúe a tradición popular conservada en coplas orais ou escritas) dada a súa escaseza, no presente de metade do XIX xa non vale todo. Este matiz é de enorme transcendencia, posto que Murguía fixa uns criterios estéticos para definir o Rexurdimento e a literatura galega. Xa non vale só con escribir en galego posto que cómpre escribir en galego con criterios que se axeiten ao concepto de Rexurdimento que el define na esfera pública. Esta advertencia recóllese de maneira directa no prólogo aos poemas de Alfredo Vicenti, *Recuerdos* (1876). Os textos deben amosar a calidade e a versatilidade do idioma. Reproduzamos un anaco:

¿Dónde está el crítico? ¿Dónde está el libro? ¿Dónde todas aquellas almas jóvenes que se interesan y toman parte en las diarias luchas de la inteligencia? [...] ¡Imitan! ¡Imitan! ¡Imitan! [...]. He aquí por qué nuestra literatura provincial [...] es la más pobre y atrasada de todas. [...] Estamos en esa poesía gallega que nada tiene de poesía ni de gallego más que las palabras, y esas no siempre. [...]

El [Vicenti] ama a Galicia, el la canta, el siente sus penas pero no la ama ni la canta de esa manera trivial y fuera de lugar ya, no con alabanza desmesurada ni con la queja lacrimosa y de uso entre la mayor parte de los que quieren pasar por poetas en nuestro país. Muy al contrario, es en él esa pasión como un dulce recuerdo, viene a su hora y la fuerza de sentimiento y del amor al país.

14 A suspensión do criterio filolóxico para o estudo do Rexurdimento é indispensable. Á par, Antón Figueiroa (2001, p. 115) cisma: “a inicial heterodoxia lingüística e política (que contaminaba heteronomaamente a literatura) era a que posibilitaba que a literatura nacional galega tivese un día a posibilidade de constituírse realmente nunha literatura nacional autónoma”.

A descuberta da tradición medieval a finais do XIX supuxo un impulso a favor das teses do criterio filolóxico. Agora o pasado literario brillaba pola cantidade e pola calidade. A isto súmaselle a publicación de libros de poemas, prosa e relatos que engrosan o almanaque da literatura galega.

Con todo este material chegamos a inicios do século XX. Entón é cando Manuel Murguía anima a investigación e posterior publicación de *La literatura gallega en el siglo XIX*, do seu colega da Cova Céltica Uxío Carré Aldao. Esta será a primeira obra de peso que aplique o criterio filolóxico. Antes saíran *El idioma gallego* (1886), de Antonio de la Iglesia, e *Historia crítica de la literatura gallega* (1887), de Augusto González Besada.¹⁵ Pro a publicación de Carré ten outra connotación posto que sae do círculo de Murguía, no contexto de constitución da Academia Galega (cos tirapuxas de novo co círculo de Pardo Bazán pro que situará a Murguía na presidencia no que será a primeira institución soberana de Galiza e, polo tanto, con poder institucionalizador dentro da sociedade galega). A obra de Carré vén avalada pola Cova Céltica, onde Murguía exerce a súa docencia, pero tamén pon en práctica o enorme poder consagrador que adquiriu dentro da cultura galega.

Por último, unha nota que se ben se pode dar por obvia convén citala. A fixación do criterio filolóxico, da localización do idioma como elemento central e definidor do campo literario e, por tanto, como elemento central constitutivo da escritura nacional, non é un resultado natural. Algunhas literaturas do mundo defínense por criterios distintos do idioma: a grafía, a nacionalidade do autor, a temática, a confesión relixiosa... Pensemos en Joyce para a literatura irlandesa, ou a literatura hebrea, ou a literatura de países nos cales conviven alfabetos distintos (pensemos no latino e cirílico na zona dos Balcáns).

Por todo isto, o triunfo do criterio filolóxico na literatura galega é resultado dunha pugna dentro do campo por facerse co seu control. Esta loita, esta tensión de campo con toda a súa forza, dáse no debate entre Manuel Murguía e Emilia Pardo Bazán a raíz da cínica velada homenaxe a Rosalía de Castro de setembro de 1885.

COMO SE CONSOLIDA ESTE CRITERIO?

Murguía e Pardo Bazán concorren no mesmo espazo con proxectos diverxentes, competitivos e non complementarios. Por tanto, a configuración da literatura

15 Fronte a estas obras temos aquelas outras que optan por aceptar o castelán como lingua da literatura galega: *De mi tierra* (1888), de Emilia Pardo Bazán; *La literatura regional de Galicia* (1891-94), de Francisco Blanco; e *El Regionalismo en Galicia* (1894), de Leopoldo Pedreira.

galega ten que situarse dentro dos criterios dunha ou desoutra tese. Ambos que-
ren apropiarse do “capital simbólico” que existe en Rosalía.

Pardo Bazán parte, en aparencia, con certa vantaxe. Ela dispón de todo un
aparello institucional en forma de prensa ou de institucións da cultura española.
Así é como bota man dos espazos públicos oficiais para, dende este poder ins-
titucionalizador, fixar unha posición e unha opinión favorables á súa hipótese.
Ademais, Pardo Bazán sabe que o *habitus* (en termos de Bourdieu) a favorece: a
lóxica social entende que o castelán é unha lingua literaria consagrada ao longo
dos séculos, fronte ao galego que é unha *fala* sen apenas tradición literaria, usada
maioritariamente polas camadas populares, vistas estas como seres de segunda
categoría e desprovistas de alta ou suficiente capacidade intelectual.

A proposta de Pardo Bazán materializouse: a presidencia da Sociedad del Folk-
Lore Gallego (1883), tras as desavinzas vividas antes por Machado con Murguía;
a aparición do libro *De mi tierra* (1888), a publicación da *Revista de Galicia* (1880)
ou a propia novelística; a conexión cos interlocutores da Corte que posúen un sta-
tus sociocultural alto que permite avalar ou aprobar a súa tese (o recoñecemento
dende fóra e por outros)... Como pano de fondo está o inevitable contexto polí-
tico da Restauración, favorable a lecturas conservadoras (pensemos no discurso
de Cánovas del Castillo), no cal se está a definir a nación española, os límites
desta identidade e a imposición dunha definición de cultura homoxénea, que
toma as outras identidades como puro elemento decorativo para maior honra de
España. Neste punto entra Víctor Balaguer como náufrago entrambas augas, ou
tamén se produce o xiro copernicano de Castelar.

O contexto posrepública distaba moito do contexto dos artigos de Murguía en
1856. Por exemplo, dende as páxinas do moderadísimo *El Restaurador* de Ponte-
vedra, falábase de “el terreno neutral de la literatura”¹⁶ que aplacaría a disiden-
cia político-ideolóxica. É dicir: a cultura, a lingua ou a literatura carecían entón
da connotación que terían trinta anos despois. O contexto mudara e as mesmas
palabras xa tiñan outro significado. Proba son as explicacións que Saco Arce dá
no prólogo a *Versos en dialecto gallego* (1878), de José Pérez Ballesteros. O crego
explica que defender a lingua non implica “que sea mi sueño de oro la independen-
cia política. Mi aspiración se limita a que Galicia adquiera con el amor de su
lengua, el amor de si propia”.

O proxecto de Pardo Bazán pasa por facer uso do *habitus* para neutralizar a fun-
ción política da cultura (en particular da lingua) que propugnan os rexurdimen-
tistas de Murguía. Unha neutralización con base na idea de que a literatura galega

16 Cita tomada de *La Oliva* (núm. 81, 8/XI/1856). *El Restaurador*, de Carlos Somoza e Antolín Esperón,
adoitaba polemizar acotío con *La Oliva* tanto pola cuestión ideolóxica coma pola cuestión localista.

presenta un “germen de separatismo”. A cultura é un lugar común do pobo galego conforme á idea dominante naquel período. Romper esa visión de subalternidade fronte á cultura castelá é un dos *rounds* do combate de Murguía.

Nesta ocasión, o *habitus* (“xogo social incorporado”) é un aliado evidente para Pardo Bazán e un verdadeiro atranco para Murguía. Hai unha aceptación acrítica imposta polo tempo na cal o propio pobo desprezado asume como natural ese desprezo.

Cando Pardo Bazán explicita que a literatura galega pode conter un “germen de separatismo” pretende denunciar a suposta politización do idioma e a literatura galegos, algo que aínda hoxe seguimos a ouvir. Pro volvamos ao XIX. A cultura tómase como espazo neutro na medida en que se corresponde co *habitus*. Mais en realidade, por paradoxal que pareza, presentar unha proposta apolítica da cultura é en si unha posición política. Hai unha intervención para dotar a cultura duns límites admisibles conforme ao proxecto político-ideolóxico de quen ostenta o poder. Ir alén deses límites, incorporados socialmente a través do *habitus*, interprétase como politización da cultura. O fin é, abofé, contrarrestar o poder extraliterario da literatura; desactivar a capacidade de impugnar dende a cultura un discurso hexemónico con cargas identitarias e políticas. Por iso, tomando o concepto de González-Millán, debemos entender o Rexurdimento como unha estratexia de resistencia operada dende contraespazos públicos.

O suceso da velada a Rosalía en setembro do 85, con Pardo Bazán e Emilio Castelar na presidencia de protagonistas, foi o clímax da tensión de campo (Martínez González 2019b). A partir deste acto non houbo outra solución que o confronto entre ambos os proxectos. Porque Pardo Bazán trata de canonizar unha versión de Rosalía (a de *Cantares gallegos*) á vez que relega outras liñas creativas literarias por mor da suposta invalidez da lingua galega para este fin (caso de *Follas novas*). Unha distinción inadmisíbel para Murguía, que rexeita a visión do galego como idioma só para a paisaxe e os costumes citados con mancheas de diminutivos.¹⁷ No prólogo aos poemas de Vicenti, o historiador critica que esta “muchedumbre de rimadores” só saiban volver sobre tópicos como a saudade e a morriña.

En resumo, Pardo Bazán e Murguía tratan de apoderarse do capital simbólico que era Rosalía de Castro, xa aceptada pola elite ilustrada e polo o propio pobo galego. Por conseguinte, cumpría tomar o control sobre a obra literaria rosaliana e dende esa posición ditaminar a estética da literatura galega.

En relación con todo isto cómpre observar que a literatura toma corpo como “discurso social”. É dicir, a literatura é un conxunto de prácticas sociais específicas

17 Cristina Loureiro, seguindo a Elías Torres e as teorías dos polisistemas, distingue entre a tendencia subsistémica (Pardo Bazán) e protosistémica (Murguía).

nas que interveñen axentes e institucións. Ao tratarse Galiza dunha nación sen Estado nin institucións soberanas (velaí un resultado da experiencia da subalternidade), o propósito rexurdimentista de Murguía partía cunha evidente desvantaxe, pois non só se trataba de infundir unha forma de comprender a literatura galega senón tamén de superar todas as eivas provocadas pola experiencia da subalternidade; por exemplo, a propia desconsideración da lingua galega, o desprezo pola identidade ou a renuncia a un combate pola dignificación nacional.

HABEMUS ESCRITURA NACIONAL

As prácticas literarias e os produtos culturais sométense á tensión do seu tempo. A literatura e a lingua cómpre consideralas á luz dun marco situacional, institucional e social: hai que estudar os procesos e os comportamentos discursivos que interveñen na produción e interpretación textuais, e as condicións sociais e políticas das fases de creación e recepción. No contexto da experiencia da subalternidade, como explicamos liñas atrás, a tensión é superior á dunha literatura institucionalizada, dada a aparición de fraquezas internas como a falta de poder soberano, a prioridade das funcións extraliterarias de clara intencionalidade político-identitaria ou a xerarquización de temáticas ou xéneros segundo o período histórico.

Para Murguía a literatura galega é a escrita en lingua galega. Ese é o horizonte que se marca para delimitar o *nomos* do campo literario. Para isto, precisa tornar hexemónico o seu discurso rexurdimentista, en concorrencia competitiva coa visión de Pardo Bazán *et alii*. A cuestión está en que a literatura galega non pode eternamente dedicarse ás funcións extraliterarias, senón que debe constituírse como campo autónomo, como ten advertido Antón Figueroa. En consecuencia, cando se produce o salto do “nacionalismo literario” á “literatura nacional”?

Na nosa opinión, o triunfo da tese de Murguía prodúcese a inicios do século XX. Dous son os sucesos que nos permiten afirmalo. Por un lado, a citada publicación de *La literatura gallega en el siglo XIX* (1903), de Carré Aldao, que fixa o criterio filolóxico como delimitador do campo literario galego con base nos criterios establecidos por Manuel Murguía durante os últimos decenios. Polo outro, a constitución da Academia Galega en 1906, que sitúa a Murguía na presidencia outorgándolle un papel consagrador absoluto, e que supuxo a vitoria sobre Pardo Bazán, nomeada presidenta honoraria pero sen poder executivo; é dicir, a tese rexurdimentista de Murguía venceu a contratese da condesa. A presidencia da Academia outorga unha autoridade capaz de decidir publicamente que é literatura galega e cal é o modelo do escritor nacional, cales son os criterios estéticos e cales os xéneros preeminentes. Seguindo ao investigador francés Paul Bénichou

diriamos que a forza de Murguía está “na súa propia natureza e na investidura pública”.

En resumo, o enfrontamento vivido entre Pardo Bazán e Murguía débemolo ler como unha fase definitiva da constitución da escritura nacional. Un dos intres máis delicados, na medida en que se cuestiona abertamente, e dende posicións de poder ou contando co abeiro institucional, a lectura do Rexurdimento enunciada por Murguía. Ambos son conscientes do poder extraliterario e ambos pelexan pola súa (des)activación. Esta é a pugna polo “monopolio da imposición da definición lexítima do escritor”, en verbas de Bourdieu. E esta loita ten un impacto directo sobre a composición do campo para comezar sobre o propio corpus literario. Léanse non só os textos xornalísticos ou os ensaios de Murguía, senón tamén os paratextos que ofrecen claves interpretativas.

Denantes citabamos o rol consagrador que Murguía consolida ao acceder á presidencia da Academia Galega. Neste sentido debemos incorporar a importancia do aval da emigración, pois estamos a falar dun enorme corpo social e dun círculo intelectual moi comprometido coa identidade do país (lembramos o nacemento da bandeira e a estrea do himno galego).

A emigración xa coroara Rosalía de Castro como a escritora nacional. Velaí as *Follas novas* protexidas pola colectividade de Cuba ou as colaboracións líricas no xornal bonaerense do seu paisano Manuel Barros (natural de Trabanca, Padrón) *La Nación Española*, que serían logo recompiladas no volume *En las orillas del Sar* (1884). Pero ademais, Murguía tamén recibirá este apoio, por exemplo, coa publicación dos tomos da *Historia de Galicia* ou de *El regionalismo gallego*, o libro máis completo en canto ao ideosistema rexionalista de Murguía (nacionalista na súa base e esencia como demostrou Ramón Máiz hai unha présa de anos).

Parécenos obvia e indiscutible a capacidade de institucionalización que recaeu na emigración. A prensa, a música, os centros e sociedades, as celebracións e as iniciativas patrióticas superaban en moito a actividade de aquén terra. Un exemplo paradigmático encontrámolo na dinámica dos galegos en Cuba. Ao facer este investimento con evidente vontade patriótica estaban tamén galvanizando un discurso, o discurso de Murguía sobre o Rexurdimento, e intervindo con forza na xeración dun contradiscurso público, posto que esta opinión xurdía dende unha contraesfera pública na medida en que se cuestionaba o *status* de Galiza como territorio, cultura, identidade ou suxeito colectivo.

POS DATA

Ao tratar da constitución da “escritura nacional” botamos man de distintas perspectivas de análise tomadas de Habermas, Agulhon, Bourdieu, González-Millán, Figueroa ou Alonso Nogueira.

Para este último apartado, gustaríanos facer unha reflexión sobre a condición do Rexurdimento como “estratexia de resistencia”. Este enfoque permite achegarnos á “literatura nacional” considerando as forzas que interveñen na materialidade da cultura e, en particular, da produción literaria. Co cal, o Rexurdimento é un proceso vivo que acumula prácticas contrahexemónicas e impugna o relato creado dende o exterior: escolla lingüística dominada, recuperación de elementos descartados pola tradición dominante, conformación de contraespazos públicos... Nós cremos que existe unha clara vontade de intervención contra o marco hexemónico que se formula en termos parcialmente contestatarios deica provocar a reacción pública do pensamento oposto.

Polo tanto, para o estudo do Rexurdimento cómpre deterse na configuración de distintos espazos sociais onde a elite ilustrada se encontra e debate (véxase o caso de Pontevedra; Martínez González 2019c). Dentro desa esfera nace a opinión pública que, no contexto de subalternidade para o asunto que nos centra, acaba por conformar un contradiscurso. A propia escolla lingüística no contexto diglósico xa é unha opción de carga política, como Antón Figueroa ten descrito. A fin de contas, o Rexurdimento na idea de Murguía (e asumida por amplos sectores da cultura galega) supón un golpe ao *habitus* e un intento de crear unha nova hexemonía. Noutras palabras, trátase de tombar o *existente* para impoñer o *emerxente*.

Ademais disto, convén reflexionar que os discursos arredor da cultura galega non eran exactos nin estritamente homoxéneos. De feito, conforme a tensión político-identitaria aumente aparecerán as fisuras do grupo rexurdimentista (un caso exemplar é Valentín Lamas Carvajal, próximo a Pardo Bazán e enfrontado a Murguía). Mais tamén debemos observar que se ben os discursos non casaban na totalidade tampouco eran de todo incompatibles. Por tanto, foi a propia praxe, o desenvolvemento sociopolítico nun contexto histórico determinado, o que estableceu os espazos finalmente en conflito e a definición de cadaquén ante este panorama. O punto de inflexión, sen dúbida, é a velada a Rosalía en setembro de 1885.

Víctor Balaguer representa ese campo intermedio de quen intenta combinar a realidade nacional catalá co proxecto político do progresismo español, incluso tras a derrota da República. Porén será xa un intento nos estertores dun combate que collera nova forma dentro dun escenario distinto. Mais, en todo caso,

Balaguer representa esa posición intermedia ou esa dupla lealdade, en termos de Josep Maria Fradera.

Outro aspecto de interese para afondar na súa comprensión atinxe á constitución de contraespazos públicos dende a propia sociedade civil (aquí engarzariamos coas teses de Gramsci ao respecto) e que xorden dentro da praxe sociocultural e política. Ademais, este é o paso adiante dos colectivos silenciados; isto é, a necesidade de acadar un protagonismo a quen até entón lles fora negada por activa ou por pasiva. En resumo, a constitución de contraespazos públicos responde a un andar e non a unha planificación previa. O Rexurdimento, en parte, é iso: a concorrencia de vontades e prácticas específicas que conflúen nun mesmo espazo no cal aceptan os criterios delimitadores.

A prensa ocupa un rol esencial. Murguía exercería a docencia dende as páxinas periodísticas. Pero o enfoque da prensa como obxecto de estudo contempla a posibilidade de entendela como un “parladoiro virtual”, nos termos expostos por Andres Geltz. Estaríamos ante un caso de sociabilidade virtual que permitía conectar círculos rexurdimentistas espallados pola xeografía (incluídos a emigración) onde se establecían debates cos seus (contra)argumentos e que facilitaba crear ou romper lazos de afinidade e, por tanto, crear espazos de cohesión social e identificación político-identitaria.

Ademais disto, a prensa tiña unha capacidade de intervención pública indiscutible. Podía servir de lexitimadora e configuradora dun discurso literario e político, o cal ofrecía unha enorme dimensión pública.

A incorporación destes puntos de estudo outorgarían novas formas de comprender o Rexurdimento e a súa dinámica. En todo a lingua ocupará un sitio esencial e un motivo de debate. Porque ao sentir de Murguía, no discurso dado na memoria de Manuel Curros Enríquez, afirmou de Rosalía: “le dio a Galicia una lengua literaria y consagró con ello una nacionalidad”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Agulhon, Maurice (2009). *El círculo burgués la sociabilidad en Francia, 1810-1848*. Buenos Aires: Siglo XXI
- Alonso Nogueira, Álex (2015). *Intelectuales, lenguas y dialectos en la España del siglo XIX*. NYC: CUNY.
- Alonso Nogueira, Álex (2022). Xoán González-Millán e o esgotamento da literatura galega. *Grial*. 236, 120-125.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Bénichou, Paul (2012). *La coronación del escritor 1750-1830*. México: Fondo de Cultura Económica.

- Bourdieu, Pierre (2004). *O campo literario*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Figueroa, Antón (2001). *Nación, literatura, identidade*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Fortes, Belén (2000). *Manuel Murguía e a cultura galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Fradera, Josep Maria (2003). *Cultura nacional en una sociedade dividida*. Madrid: Marcial Pons.
- Gelz, A. (2009). Prensa y tertulia: interferencias mediales en la España del siglo XVIII. *Olivar. Revista de literatura y cultura españolas*. 13, 165-200.
- González-Millán, Xoán (1994). Do nacionalismo literario á literatura nacional. Hipótese de traballo para un estudo institucional da literatura galega. *Anuario de estudos literarios galegos*. 1994, 67-81.
- González-Millán, Xoán (1998). O criterio filolóxico e a configuración dunha literatura nacional. Achegas a un novo marco de reflexión. *Cadernos de Lingua*. 17, 5-24. <https://doi.org/10.32766/cdl.17.142>
- González-Millán, Xoán (2000). *Resistencia cultural e diferenza histórica*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- González-Millán, Xoán (2001). *O diccionario enciclopédico de Eladio Rodríguez*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Habermas, Jürgen (1982). *Historia y crítica de la opinión pública*. Barcelona: Gustavo Gili.
- Loureiro Rodríguez, Cristina (2007). Rosalía de Castro e Emilia Pardo Bazán no campo cultural galeguista na Galiza dos primeiros setenta. En: Helena González e María Xesús Lama, eds. *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos. Mulleres en Galicia e os outros pobos da Península*. Sada: Edicións do Castro, 201-213.
- Máiz, Ramón (1999). *O pensamento político de Murguía*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Martínez González, Xurxo (2014). Nación, literatura, identidade. O caso do provincialismo galego e a proposta de Murguía. *Itinerarios*. 20, 49-70.
- Martínez González, Xurxo (2017). Do xenio nacional ó criterio filolóxico. Algúns apuntamentos sobre a literatura galega no Rexurdimento. *Follas Novas. Revista de estudos rosalianos*. 2, 66-95.
- Martínez González, Xurxo (2019a). A obra de Saco Arce no contexto do Rexurdimento. *Boletín da Real Academia Galega*. 379, 419-462. <https://doi.org/10.32766/brag.379.741>
- Martínez González, Xurxo (2019b). O presidente da República que prologou as *Follas novas* de Rosalía. *Follas Novas. Revista de estudos rosalianos*. 4, 80-109.

- Martínez González, Xurxo (2019c). Prensa provincialista no Rexurdimento. *El País de Pontevedra. Grial*. 222, 126-137.
- Martínez González, Xurxo (2020). Arredor do Rexurdimento. Apuntamentos xerais. *Scripta. Revista internacional de literatura i cultural medieval moderna*. 15, 85-114.
- Neira de Mosquera, Antonio (1841). Apuntes para la historia de la literatura gallega. *El Idólatra de Galicia*. 4, 32; 5, 33.
- Ríos Panisse, María do Carme (1993). Nuestra bandera literaria de Antolín Faraldo, primeiro manifesto artístico galeguista. *Anuario de Estudios Literarios Galegos*. 2, 157-171.
- Riquer, Borja de (2001). *Escolta Espanya. La cuestión catalana en la época liberal*. Madrid: Marcial Pons
- Thiesse, Anne-Marie (2001). *La création des identités nationales*. Paris : Éditions du Seuil.
- Williams, Raymond (1997). *Marxismo y literatura*. Barcelona: Península.